

УДК94(477):[378.4:347.73]«18/...19»(043.5)
DOI [https://doi.org/10.31470/2518-7732-2019-1\(15\)-44-54](https://doi.org/10.31470/2518-7732-2019-1(15)-44-54)

Пасічник Наталя,

доктор історичних наук, доцент кафедри
прикладної математики, статистики та
економіки
pasichnyk1809@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0923-9486>
ID: Q-8394-2019
Центральноукраїнський державний
педагогічний університет імені Володимира
Винниченка,
вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, Україна,
25006

Pasichnyk Natalia,

Doctor of Historical Sciences, Associate
Professor, Department of Applied Mathematics,
Statistics and Economics
pasichnyk1809@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0923-9486>
ID: Q-8394-2019
The Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian
State Pedagogical University
Street Shevchenko, 1, Kropyvnytskyi, Ukraine,
25006

Ріжняк Ренат,

Доктор історичних наук, професор кафедри
математики
rizhniak@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1977-9048>
ID: Q-3371-2019
Центральноукраїнський державний
педагогічний університет імені Володимира
Винниченка,
вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, Україна,
25006

Rizhniak Renat,

Doctor of Historical Sciences, Professor of the
Department of Mathematics
rizhniak@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1977-9048>
ID: Q-3371-2019
The Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian
State Pedagogical University
Street Shevchenko, 1, Kropyvnytskyi, Ukraine,
25006

**Аналіз фінансової політики російської імперії в
історико-економічних дослідженнях П. П. Мігуліна**

У статті досліджуються основні етапи життєдіяльності та наукова спадщина професора Харківського університету П. П. Мігуліна (1870–1948). Метою статті є аналіз наукових і публіцистичних напрацювань професора Мігуліна дожовтневого періоду, присвячених фінансовій політиці Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. та визначення його авторських підходів підвищення ефективності цієї політики, що актуальні й на сучасному етапі. Для досягнення визначеної мети використано спеціальні методи, характерні для дослідження історії науки та соціально-економічної історії: нарративний, порівняльно-історичний, історико-біографічний, статистичний, а також методи, поширені в історико-економічних дослідженнях – організаційний підхід та процесний аналіз.

Окреслено основні етапи біографії науковця. Проаналізовано основні наукові праці професора Мігуліна, де він комплексно досліджував фінансову політику Російської імперії за різноманітними напрямками (бюджетна, податкова, грошово-кредитна, інвестиційна, боргова та ін.), пропонуючи заходи щодо підвищення її ефективності.

Науковець відзначав, що бюджетна політика реалізується з ігноруванням інтересів населення, реальних можливостей країни і без розрахунку наслідків прийнятих рішень.

Основні ідеї П. П. Мігуліна щодо підвищення ефективності податкової політики уряду охоплювали: рівномірний розподіл податків, перекладання податкового тягаря на заможні верстви населення, звільнення від сплати податків окремих малозабезпечених суб'єктів, перерозподіл податків між загальнодержавним та місцевими бюджетами.

Історико-економічний аналіз П. П. Мігуліна щодо грошово-кредитного регулювання за значний історичний період (із 1769 по 1907 рр.) приводить дослідника до висновку про наявність системних порушень у грошово-кредитній сфері протягом досліджуваного періоду та неефективність державного кредиту в Російській імперії. Значну увагу П. П. Мігулін приділяє грошовим реформам, які здійснювалися впродовж XIX ст. У межах даної статті подано лише якісний аналіз проведення грошової реформи 1895–1897 рр.

Ключові слова: Петро Петрович Мігулін, фінансова політика, державний бюджет, грошово-кредитне регулювання, грошова реформа.

The analysis of the financial policy of the russian empire in the historical and economic research of P.P. Migulin

The article investigates the main stages of life and scientific heritage of the professor of Kharkiv University P. P. Migulin (1870–1948). The purpose of the article is to analyze the scientific and journalistic achievements of the professor Migulin before the October Revolution, dedicated to the financial policy of the Russian empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, and to determine the author's approaches to increase the effectiveness of this policy, that are still relevant today. To achieve a specific goal, the special methods to study the history of science and socio-economic history are used: narrative, comparative-historical, historical-biographical, statistical, as well as the methods common in historical and economic research – organizational approach and process analysis.

The main stages of the biography of the scientist are outlined. The main scientific works of Professor Migulin, where he studied the financial policy of the Russian Empire in various directions (budget, tax, monetary, investment, debt, etc.), suggesting the measures to increase its efficiency were analysed.

The scientist noted that the fiscal policies are implemented with the neglect of the interests of the population, the real possibilities of the country and without calculating the consequences of the decisions.

The main ideas of P. P. Migulin to improve the effectiveness of the tax policy of the government included: the uniform distribution of taxes, transfer of the tax burden to the wealthy population, exemption from taxes on individual poor people, redistribution of taxes between national and local budgets.

The historical and economic analysis of P. P. Migulin concerning monetary regulation over a significant historical period (from 1769 to 1907) leads the researcher to the conclusion that there were systemic violations in the monetary sphere during the investigated period and the ineffectiveness of the state loans of the Russian Empire. Prior to the monetary reforms that were carried out during the nineteenth century. This article presents only a qualitative analysis of the monetary reform of 1895–1897.

Ключові слова: Petro Petrovych Migulin, financial policy, state budget, monetary regulation, monetary reform.

Цілісне об'єктивне відтворення історичного розвитку української держави неможливе без вивчення історії вітчизняної фінансово-економічної науки й освіти. Аналіз соціально-економічних і фінансово-правових реалій кінця XIX – початку XX ст., їхнє узагальнення у наукових розвідках свідків тих процесів є актуальним для окреслення розвитку соціально-економічних інституцій, пояснення та вдосконалення сучасності. До числа науковців, які комплексно розглядали соціально-економічні процеси кінця XIX – початку XX ст., а також запропонували заходи підвищення ефективності економічної та фінансової політики Російської імперії, належить постать професора Харківського університету Петра Петровича Мігуліна. Тривале «забуття» наукової спадщини П. П. Мігуліна було пов'язане з його міграцією після подій 1917 року. Однак, в останні десятиріччя інтерес до його напрацювань зріс, оскільки запропоновані П. П. Мігуліним підходи до розв'язання соціальних і фінансово-економічних проблем і представлені рекомендації не втратили своєї актуальності. Значна кількість наукових і науково-популярних розвідок П. П. Мігуліна може виступати джерельною базою досліджень із економічної історії імперського періоду та з історії фінансово-економічної науки й освіти, оскільки містить унікальні архівні матеріали.

В останніх публікаціях, присвячених П. П. Мігуліну, він подається як достатньо суперечлива постать. О. В. Балахонова [1] досліджує економічну програму реорганізації аграрного сектору, запропоновану у працях П. П. Мігуліна, одночасно характеризує його і як прихильника державного соціалізму, і як противника марксистських ідей. У монографії М. В. Лушнікової та А. М. Лушнікова П. П. Мігулін постає як представник російської наукової школи фінансового права, значна увага приділяється аналізу його творчої спадщини та політичної діяльності, а також родинним зв'язкам із М. М. Алексеєнко [7, с. 533–547]; підкреслюється його неоднозначна оцінка як науковця та політика [7, с. 533]. А. Л. Дмитрієв надає інформацію про основні етапи наукової діяльності та напрями наукових дослідження професора Мігуліна як викладача Петербурзького університету [5]. Дана стаття продовжує цикл публікацій про розвиток університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянської України в XIX – на початку XX ст. [44; 45], а також про науковців фінансово-правової проблематики Харківського університету [41; 42; 43], серед яких необхідно виділити яскравого представника харківської школи фінансового права П. П. Мігуліна.

Метою цієї статті є аналіз наукових і публіцистичних напрацювань професора Мігуліна дожовтневого періоду, присвячених фінансовій політиці Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. і визначення авторських підходів підвищення ефективності цієї політики, що актуальні й на сучасному етапі. Для досягнення визначеної мети використано спеціальні методи, характерні для дослідження історії науки та соціально-економічної історії: нарративний, порівняльно-історичний, історико-біографічний, статистичний, а також методи, поширені в історико-економічних дослідженнях – організаційний підхід і процесний аналіз.

Окреслимо основні етапи біографії науковця. Петро Петрович Мігулін (1870–1948) народився у м. Харкові в сім'ї священика. 1889 року вступив на юридичний факультет Харківського університету, після закінчення якого (1893 р.) відправився для завершення освіти за кордон (у Францію, Англію, Швейцарію та Австрію). З 1 січня 1895 року залишений при Харківському університеті, як стипендіат, для приготування до професорського звання по кафедрі фінансового права. Склавши магістерський іспит із фінансового права та політичної економії (1896 р.), із 1897 року почав читання лекцій по кафедрі торгового права на посаді приват-доцента [47, с. 217], а з 1899 року посів вакантну кафедру фінансового права. 1901 року П. П. Мігулін був призначений в.о. екстраординарного професора по кафедрі фінансового права Харківського університету, а 1902 року – ординарним професором по тій же кафедрі. На цій посаді він перебував до 1911 року. 1911 року П. П. Мігулін переходить до Санкт-Петербурзького університету на посаду екстраординарного професора кафедри фінансового права, де студентам юридичного факультету викладає курси «Фінансове право», «Державне право» та «Російські фінанси» до 1917 року. Окрім науково-викладацької діяльності, П. П. Мігулін брав активну участь у суспільно-політичному житті імперії. 1902 року Петро Петрович брав участь у з'їзді Міжнародного союзу промисловців в Петербурзі. 1907 року був призначений членом Ради Головного управителя землеустроєм і землеробством, був членом особливої вищої комісії для всебічного дослідження залізничної справи в Росії, з 1914 р. – член ради міністра фінансів. Із 1909 по 1912 роки за його участі видавався в Петербурзі журнал «Економіст Росії» [5, с. 287–297], а з 1913 р. П. П. Мігулін видає журнал «Новий економіст», де сам активно публікується з різноманітної фінансово-економічної проблематики [11; 13; 14; 16; 19; 21; 23; 24; 37; 38].

Після жовтневого перевороту П. П. Мігулін емігрував. Із 1920 р. жив у Франції (Ніцца), продовжував займатися науковою та педагогічною діяльністю. Впродовж 1920-х і 1930-х років науковець відіграв важливу роль у житті російської наукової еміграції – був директором Російської гімназії, членом «Товариства допомоги російським викладачам та учням», очолював відділення науково-дослідного гуртка «До пізнання Росії». З 1931 р. став членом франко-бельгійської асоціації професорів-економістів [7, с. 547].

Професор Мігулін був дослідником різних напрямів фінансово-економічної проблематики. Він автор багатьох фундаментальних розвідок: тритомної праці «Русский государственный кредит» (Харків, 1899–1906); «Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902)» (Харків, 1902); «Русский сельскохозяйственный банк» (Харків, 1902); «Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы» (Харків, 1903); «Выкупные платежи» (Харків, 1904); «Наша банковская политика» (Харків, 1904); «Война и наши финансы» (Харків, 1905); «Аграрный вопрос» (Харків, 1906); «Возрождение России» (Харків, 1910); «Экономический рост русского государства за 300 лет» (1613–1912) (Москва, 1913) та інших. Його наукові праці та публікації у періодичних виданнях стосувалися широкого кола питань фінансово-економічної історії та політики Російської імперії, основними серед яких були: розгляд закономірностей формування бюджету Російської імперії; якісний аналіз підготовки і проведення грошових реформ XIX ст.; вивчення історії російського державного кредиту, аналіз особливостей організації механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту як характерних лише для Російської імперії комерційних операцій; вивчення закономірностей діяльності центрального емісійного банку Російської імперії, сільськогосподарського та іпотечного банків; підвищення ефективності функціонування податкової системи; дослідження фінансової політики імперії щодо окремих галузей (сільське господарство, добувна промисловість, залізниця). Навіть простий перелік основних питань, що виступали об'єктом наукових пошуків професора Мігуліна, дозволяє констатувати, що він комплексно досліджував фінансову політику Російської імперії за різноманітними напрямками (бюджетна, податкова, грошово-кредитна, інвестиційна, боргова та ін.). Також автору притаманне широке використання історичних методів, поширених на той період у фінансово-економічних дослідженнях (діахронного (періодизації), історико-порівняльного та ретроспективного, історико-системного, історико-економічного аналізу), та аналіз значного масиву архівних

матеріалів і статистичних даних. Проте, дослідження професора Мігуліна є фінансово-економічними й, відповідно, в його працях значну увагу приділено політиці міністрів фінансів Російської імперії, їхній діяльності в контексті історичних процесів і загальноекономічного становища. Значна кількість публікацій П. П. Мігуліна мала практичне спрямування (особливо з початку ХХ ст.). Він не обмежувався історичними екскурсами з фінансово-економічної проблематики й констатацією фінансово-статистичної інформації того чи іншого періодів, його аналітичні дослідження містили компаративність, дискусійність, а також авторські пропозиції щодо розв'язання проблем чи виправлення помилок.

Останні роки ХІХ – початок ХХ ст. характеризуються кризою фінансово-економічної системи Російської імперії. На думку П. П. Мігуліна, криза була зумовлена некваліфікованою, а інколи й незаконною, руйнівною для країни та її населення політикою держави, і в тому числі й неефективною фінансовою політикою.

Проаналізуємо бюджетну, податкову та грошово-кредитну складові фінансової політики Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. і визначимо оцінку П. П. Мігуліним цих складових. Наведемо статистичні дані, що характеризують дохідну і витратну частини державного бюджету Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (рис. 1) [46, с. 646–649].

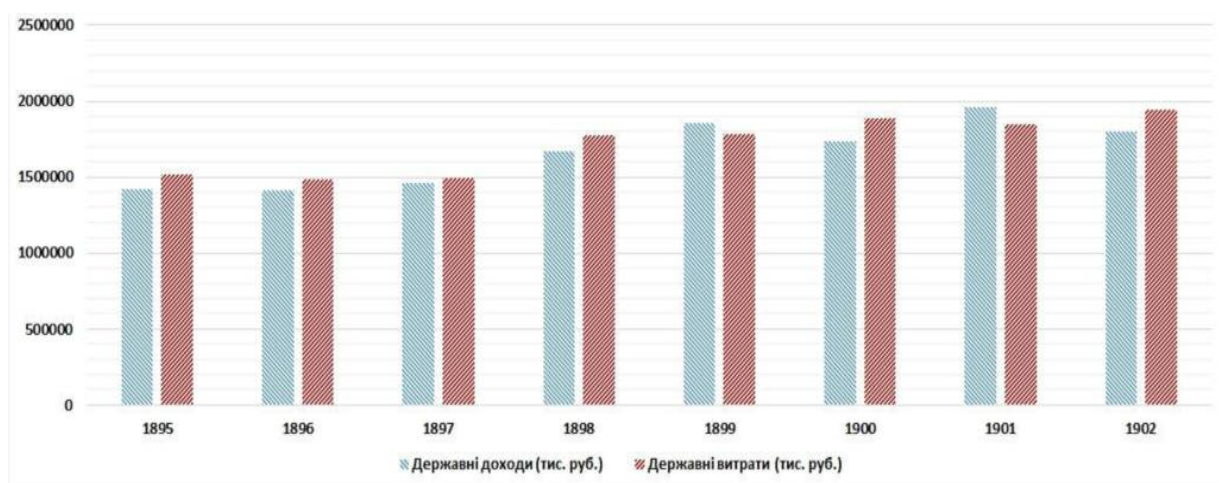

Рис. 1. Баланс бюджету Російської імперії (1895–1902 рр.).

Як бачимо, з восьми аналізованих років лише у 1899 р. і 1901 р. був профіцит державного бюджету; середній розмір дефіциту державного бюджету за цей період склав 4,7 %. Проте, основну проблему бюджетної політики П. П. Мігулін вбачав не лише в дефіцитності державного бюджету, а у відсутності соціальної спрямованості державного бюджету, нераціональності структури бюджетних галузевих витрат, збільшенні витрат на реалізацію протекціоністських заходів для підтримки національного товаровиробника, значних військових витратах, непродуктивних витратах на реалізацію політики на Далекому Сході тощо. До критичних аргументів П. П. Мігуліна щодо тогочасної витратної політики уряду імперії також відносяться: значні витрати на спорудження Росією в Китайській імперії залізниці з американських матеріалів китайськими робітниками; немотивовані закордонні відрядження чиновників; високі пенсії чиновникам та їхнім родинам; невпорядкована роздача державного майна фаворитам; необґрунтоване пред'явлення концесій із казенної гарантією нездійснених доходів і казенних замовлень за завищеними цінами; розростання величезного класу зайвих для господарства країни чиновників; непомірне збільшення контингенту російських туристів [17, с. 7–12].

Науковець відзначав, що фінансова політика в цілому та бюджетна зокрема, реалізується з ігноруванням інтересів населення, реальних можливостей країни і без розрахунку наслідків прийнятих рішень. Враховуючи цілковиту залежність економіки Російської імперії від продуктів землеробства (перш за все від експорту хліба), П. П. Мігулін критикував політику уряду Вітте, який «підключався майже виключно про розвиток кам'яновугільного і металургійного виробництв, ... але ні своєї уваги, ні припливу капіталів не забезпечив у бік розвитку й поліпшення нашого землеробства, нашої сільськогосподарської промисловості. А тим часом ми тільки й живемо землеробством і тільки сільськогосподарські продукти вивозимо за кордон,

сільськогосподарський клас – головний платник податків, він же і головний споживач продуктів обробної промисловості» [25, с. 300].

Для балансування імперського державного бюджету на межі XIX – XX ст. застосовувалися зміни в системі прямого і непрямого оподаткування. За офіційними даними міністерства фінансів [46] наведемо статті державних доходів і витрат, які зазнали найсуттєвіших змін за ці роки (табл. 1), котрі підтверджують деякі з вищезазначених проблем податково-бюджетної політики уряду Російської імперії, зазначені професором П. П. Мігуліним.

Таблиця 1

Зміна обсягів статей доходів Російської імперії
(джерело – [46, с. 646–649]).

Роки	Основні статті державних доходів (тис. руб.)				
	питний дохід	інші акцизи: тютюновий, цукровий, нафтовий, сірниковий	дохід від мита	дохід від казенної продажі питного	казенна залізниця та платежі залізничних товариств
1895	298215	109519	178605	-	217701
1896	294299	105988	182303	27789	312374
1897	280129	120664	195615	52448	293134
1998	289573	126398	218910	102164	364008
1899	310297	139424	219276	110756	358170
1900	316808	137361	203964	117919	373948
1901	312991	154070	219922	163472	392491
1902	34593	146802	205732	462808	408963

Також у цей період посилювався податковий тягар із населення (податки в середньому підвищилися на 12 %). Основними статтями витрат із державного бюджету впродовж 1895–1902 рр. були платежі задля обслуговування державного боргу (в середньому 27 3734 тис. рублів щорічно), витрати на військове і морське міністерства, витрати на міністерство фінансів (зросли більше ніж на 50 %) і витрати міністерства сполучень (зросли з 10,7 % загальних державних витрат 1895 р. до 22,3 % – 1902 р.). Ідеї П. П. Мігуліна щодо необхідності рівномірного розподілу податків, перекладання податкового тягаря на заможні верстви населення, звільнення від сплати податків окремих малозабезпечених суб'єктів, перерозподіл податків між загальнодержавним та місцевими бюджетами не втратили своєї актуальності.

Грунтовні наукові розвідки П. П. Мігуліна також пов'язані з грошово-кредитною політикою Російської імперії. Саме 3-томна праця П. П. Мігуліна «Російський державний кредит» є найбільш повним в науковій літературі дослідженням історії російського державного кредиту, механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту, діяльності центрального емісійного банку Російської імперії, сільськогосподарського та іпотечного банків. Перший том цього дослідження [27] був захищений вченим як магістерська дисертація з фінансового права в Казанському університеті 1900 року (опоненти – П. О. Нікольський і В. Ф. Залеський). Продовженням цього дослідження стала видана монографія [28], яка стала предметом захисту докторської дисертації з фінансового права в Київському університеті 1901 року (опоненти – М. П. Яснопольський і М. М. Цитович). Потім був виданий 3-й том цих досліджень, який включав 5 тематичних випусків [25; 29; 30; 31; 32].

Історико-економічний аналіз П. П. Мігуліна щодо грошово-кредитного регулювання за значний історичний період (з 1769 по 1907 рр.), котрий сам автор називає «періодом доконституційної Росії» [31, с. III], приводить дослідника до висновку про наявність системних порушень у грошово-кредитній сфері впродовж досліджуваного періоду та неефективність державного кредиту в Російській імперії. Критичний аналіз архівних матеріалів і фінансової звітності, покладених в основу дослідження, дозволяє документально підтвердити авторський

висновок щодо неефективності кредитування, оскільки значні обсяги кредитних коштів витрачалися на: погашення попередніх кредитів, покриття дефіциту державного бюджету, дотації поміщикам, які розорилися, малоефективні протекціоністські заходи, покриття потреб багаточисельного урядового апарату тощо. Розвиток ринкових відносин у промисловості супроводжувався урядовою політикою сприяння спекулятивним операціям, фіктивним акціонерним товариствам, тобто грошово-кредитна урядова політика мала казенно-бюрократичний характер і була спрямованою на захист інтересів «верхівки» фінансового капіталу [40, с. 82].

Значну увагу П. П. Мігулін приділяє грошовим реформам, що здійснювалися протягом XIX ст. У межах даної статті визначимо його основні ідеї щодо грошової реформи лише кінця XIX ст. Надавши детальний опис стану грошового обігу імперії до початку міністерства С. Ю. Вітте, П. П. Мігулін робить висновки про якісну сторону проведення грошової реформи 1895–1897 рр. (у праці автор зазначає дати реформи – 1896–1898 рр.) [25, с. III], аналізуючи її сильні та слабкі сторони. Серед досягнень реформи вчений відзначає: а) перехід до золотого монометалізму; б) фіксацію курсу кредитного рубля (не дивлячись на його девальвацію) до рубля золотого на оптимальному рівні; в) вдало обрану техніку девальвації – зменшення вмісту металу в монеті разом зі збереженням її найменування; г) послідовність проведення реформи; д) вибір надзвичайно вдалого моменту для здійснення реформи; е) високу забезпеченість і стійкість обміну державних кредитних білетів [25, с. 200–206]. Разом із тим П. П. Мігулін відзначає і недоліки реформи: а) реформа не забезпечила повного монометалізму фінансової системи – поряд із золотими грошовими одиницями в обігу були срібні монети; б) надзвичайна дорожня грошової реформи – для закупки золота було затрачено більше 1 млрд. рублів; в) неймовірне марнотратство золотого фонду імперії при організації введення в обіг золотої монети; г) фактичне ініціювання фальшування золотих та срібних монет через простоту їх підробки; д) введення грошової реформи етапами, а не єдиним законодавчим актом; е) проведення грошової реформи при недостатньо стабільному активному платіжному балансі імперії [25, с. 207–217].

Для здійснення ефективного грошово-кредитного регулювання П. П. Мігулін вважав за необхідне розширити функції державного банку, надати йому повну самостійність і незалежність від будь-якого відомства, поставити під контроль народного представництва, звільнити банк від операцій, не властивих емісійному банку, провести реформу державних ощадних кас [33]. Теоретичні ідеї та практичні рекомендації П. П. Мігуліна у напрямку грошово-кредитного регулювання становлять вагомий частину національної історії фінансової думки. Вченим були написані проект змін статуту державного банку, проект сільськогосподарського банку і проект статуту Російського центрального незалежного емісійного банку [33]. Окремі напрацювання П. П. Мігуліна щодо використання державного кредиту, регулювання обігу цінних паперів, розширення мережі кредитних установ для спрощення кредитування суб'єктів (особливо кредитування в аграрній сфері) з метою економічного розвитку держави залишаються актуальними.

Таким чином, значне місце у наукових дослідженнях професора фінансового права Харківського університету П. П. Мігуліна займає фінансова політика Російської імперії. Його наукові розвідки були комплексними й охоплювали розгляд різноманітних взаємопов'язаних напрямів фінансової політики – бюджетної, податкової, грошової, кредитної тощо. Історико-економічний аналіз різних напрямів фінансової політики Російської імперії впродовж тривалих історичних періодів, із використанням значних обсягів архівної та статистичної інформації дозволив П. П. Мігуліну зробити висновок, що фінансова політика Російської імперії потребувала корінної перебудови з метою підвищення її ефективності й посилення її соціальної спрямованості. На основі досягнень тогочасної фінансово-економічної науки й практичного досвіду провідних західних країн вчений запропонував практичні заходи реформування фінансово-економічної політики Російської імперії за різноманітними напрямками. Поза межами запропонованої публікації, залишилася значна частина досліджень П. П. Мігуліна присвячених проблемам державного боргу, авторська програма аграрних перетворень, питання будівництва та експлуатації імперської залізниці, що пов'язані з фінансовою політикою держави, але потребують окремого поглибленого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балахонова Е. В. Экономические воззрения П. П. Автореф. дис... канд. эк. наук: 08.00.01 – экономическая теория. Санкт-Петербург, 2002. 14 с.

2. Буковецкий А. И. Введение в финансовую науку. Ленинград: Государственное Финансовое Издательство, 1929. 251 с.
3. Буковецкий А. И. Свободная наличность и золотой запас царского правительства в конце XIX начале XX в. // Монополии и иностранный капитал в России. Москва – Ленинград, 1962. С. 359–376.
4. Гензель П. П. Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе. Вып. I. Ярославль: Тип. Губернского правления, 1908. 110 с.
5. Дмитриев А. Л. Петр Петрович Мигулин // Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет. Москва: Проспект, 2015. С. 334–345.
6. Лушникова М. В., Лушников А. М. Развитие науки финансового права в России. Учебное пособие. Москва, ООО «Юридический центр-Пресс», 2013. 524 с.
7. Лушникова М. В., Лушников А. М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография. Ярославль: ЯрГУ, 2013. 640 с.
8. Мигулин П. П. Аграрная реформа // Слово. 1906. 2 июня. № 479. С. 2.
9. Мигулин П. П. Аграрный проект трудовой группы // Слово. 1906. 23 июня. № 495. С. 2.
10. Мигулин П. П. Борьба с голодом и страхование от неурожаев // Голос Земли. 1912. 10 января. № 1. С. 4.
11. Мигулин П. П. Бумажные деньги // Новый экономист. 1915. № 15. С. 3–6.
12. Мигулин П. П. Возрождение России. Экономические этюды и новые проекты. Харьков. 1910. 500 с.
13. Мигулин П. П. Всероссийский хлебный и мукомольный банк // Экономист России. 1909. № 41. С. 1–3.
14. Мигулин П. П. Голод // Экономист России. 1911. № 44. С. 1–3.
15. Мигулин П. П. Казна и частные железнодорожные общества // Народное хозяйство. 1903. март-апрель. С. 83–87.
16. Мигулин П. П. Как бороться с голодом? (К вопросу о страховании урожаев) // Экономист России. 1911. № 45. С. 3–6.
17. Мигулин П. П. Настоящее и будущее русских финансов. Харьков, 1907. 389 с.
18. Мигулин П. П. Наша банковская политика (1729–1903). Харьков: Тип. «Печ. дело». кн. К. Н. Гагарина, 1904. 439 с.
19. Мигулин П. П. Наша валюта и вопрос о мелких казначейских билетах // Новый экономист. 1915. № 18. С. 3–7.
20. Мигулин П. П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902). Харьков, 1903. 360 с.
21. Мигулин П. П. Неурожай и страхование посевов // Новый экономист. 1914. № 27–28. С. 1–3.
22. Мигулин П. П. Опасная игра // Слово. 1905. 26 ноября. № 312. С. 1–2.
23. Мигулин П. П. Основной вопрос нашего сельского хозяйства // Экономист России. 1909. № 23. С. 2–4.
24. Мигулин П. П. Почему для организации хлебной торговли нужен специальный банк? // Экономист России. 1909. № 37. С. 1–4.
25. Мигулин П. П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). Харьков, 1902. 336 с.
26. Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С. Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 2. Реформа денежного обращения 1896–1898 гг. и связанные с ней кредитные операции. Харьков: Типолитограф. «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1902. 330 с.
27. Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. Харьков, 1899. 606 с.
28. Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И. А. Вышнеградского 1887–1892. Харьков, 1900. 576 с.
29. Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С. Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 1. Конверсионные операции в 1893–1901 гг. Харьков: Типолитограф. «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1901. 114 с.

30. Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С. Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 4. Банковая политика и государственный ипотечный кредит в 1893–1902 гг. Харьков, 1904. 218 с.
31. Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С. Ю. Витте и задачи будущего (1893–1906). Вып. 5. Итоги министерства Витте и обзор кредитных государственных операций. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1907. 201 с.
32. Мигулин П. П. Русский государственный кредит. Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С. Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 3. Железнодорожные займы и железнодорожная политика 1893–1902 гг. Харьков: Типолитогр. «Печатное дело», 1903. 135 с.
33. Мигулин П. П. Русский центральный независимый эмиссионный банк. Проект. Харьков, 1906. 168 с.
34. Мигулин П. П. Финансовые затруднения // Слово. 1906. 16 июня. № 489. С. 2.
35. Мигулин П. П. Финансовые злоупотребления перед лицом Государственной Думы // Слово. 1906. 26 мая. № 473. С. 2.
36. Мигулин П. П. Хлебная монополия // Экономист России. 1912. № 19–20. С. 1–3.
37. Мигулин П. П. Хлебный банк // Экономист России. 1911. № 23. С. 2–3.
38. Мигулин П. П. Шоссейный вопрос // Новый экономист. 1913. № 48. С. 3–4.
39. Мигулин П. П. Экономическая программа земского центра // Слово. 1905. 30 сентября. № 271. С. 5–6.
40. Небрат В. В. Историко-финансовые исследования в украинской экономической мысли XIX – начала XX в. // Экономика Украины. 2013. № 3 (608). С. 77–85.
41. Пасічник Н. Становлення і розвиток фінансово-правової освіти в Харківському університеті (1805–1863 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 3. С. 149–153.
42. Пасічник Н. Фінансова і правова освіта в Харківському університеті в дослідженнях сучасників // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 44. Київ, 2014. С. 101–107.
43. Пасічник Н. О. Актові промови викладачів фінансово-економічних дисциплін Харківського університету як форма науково-просвітницької діяльності // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: збірник наукових праць. Вип. 13. Київ, 2015. С. 210–213.
44. Пасічник Н. О. Структура фінансово-правової науки періоду інституціоналізації фінансового права як самостійної наукової сфери // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 51. С.5.
45. Пасічник Н. О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття [монографія]. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.
46. Россия. Министерство финансов. 1802–1902. Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства. Ч. 2. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. 692 с.
47. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьковский университет; под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багалея. Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. 311 с.

REFERENCES.

1. Balakhonova, E. V. (2002). *Ekonomicheskie vozzreniya P. P. Migulina. Avtoref. dis...kand. ek. nauk: 08.00.01 – ekonomicheskaya teoriya [The Economic Views of P. P. Migulin. An abstract of thesis of the candidate of sciences: 08.00.01 – economic theory]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
2. Bukovetskiy, A. I. (1929). *Vvedenie v finansovuyu nauku [An Introduction to Financial Sciences]*. Leningrad: Gosudarstvennoe Finansovoe Izdatel'stvo - State Financial Publishing House [in Russian].
3. Bukovetskiy, A. I. (1962). *Svobodnaya nalichnost' i zolotoy zapas tsarskogo pravitel'stva v kontse XIX nachale XX v. Monopolii i inostrannyi kapital v Rossii [Free cash and gold reserves of the tsarist government in the late XIX and early XX century. The monopolies and foreign capital in Russia]*. Moskva – Leningrad [in Russian].

4. Genzel, P. P. (1908). *Bibliografiya finansovoy nauki: tolkovyy ukazatel' k glavneyshim sochineniyam v russkoy i inostrannoy finansovoy literature [The bibliography of Financial Science: an explanatory index to the main essays in the Russian and foreign financial literature]*. Issue I. Yaroslavl': Tip. Gubernskogo pravleniya – The typography of the Provincial Office [in Russian].
5. Dmitriev, A. L. (2015). *Petr Petrovich Migulin [Petr Petrovich Migulin]*. Ocherki po istorii finansovoy nauki: Sankt-Peterburgskiy universitet – The essays on the History of Fiscal Science: St. Petersburg State University. Moskva: Prospekt, 334–345 [in Russian].
6. Lushnikova, M. V., Lushnikov, A. M. (2013). *Razvitie nauki finansovogo prava v Rossii. Uchebnoe posobie [The development of the Science of Financial Law in Russia. Tutorial]*. Moskva, ООО «Yuridicheskiy tsentr-Press» – LLC «Legal Center Press» [in Russian].
7. Lushnikova, M. V., Lushnikov, A. M. (2013). *Rossiyskaya shkola finansovogo prava: portrety na fone vremeni: monografiya [The Russian school of Financial Law: the portraits on the background of time: a monograph]*. Yaroslavl': YarGU [in Russian].
8. Migulin, P. P. (1906). Agrarnaya reforma [An agrarian reform]. *Slovo – Word*, 2 iyunya, 479, 2 [in Russian].
9. Migulin, P. P. (1906). Agrarnyy proekt trudovoy gruppy [The agricultural project of the working group]. *Slovo – Word*, 23 iyunya, 495, 2 [in Russian].
10. Migulin, P. P. (1912). Bor'ba s golodom i strakhovanie ot neurozhaev [Fighting hunger and crop failure insurance]. *Golos Zemli – The Voice of the Earth*, 10 yanvarya, 1, [in Russian].
11. Migulin, P. P. (1915). Bumazhnye den'gi [Paper Money]. *Novyy ekonomyst – New Economist*, 15, 3–6 [in Russian].
12. Migulin, P. P. (1910). Vozrozhdenie Rossii [The revival of Russia]. *Ekonomicheskie etyudy i novye proekty – The economic studies and new projects*. Khar'kov [in Russian]
13. Migulin, P. P. (1909). Vserossiyskiy khlebnyy i mukomol'nyy bank [All-Russian Bread and Milling Bank]. *Ekonomist Rossii – Economist of Russia*, 41, 1–3 [in Russian].
14. Migulin, P. P. (1911). Golod [Hunger]. *Ekonomist Rossii – Economist of Russia*, 44, 1–3 [in Russian].
15. Migulin, P. P. (1903). Kazna i chastnye zheleznodorozhnye obshchestva [Treasury and private railway companies]. *Narodnoe khozyaystvo – National economy*, mart-aprel', 83–87 [in Russian].
16. Migulin, P. P. (1911). Kak borot'sya s golodom? (K voprosu o strakhovanii urozhaev) [How to deal with hunger? (On the issue of crop insurance)]. *Ekonomist Rossii – Economist of Russia*, 45, 3–6 [in Russian].
17. Migulin, P. P. (1907). *Nastoyashchee i budushchee russkikh finansov [The present and the future of the Russian finances]*. Khar'kov [in Russian].
18. Migulin, P. P. (1904). *Nasha bankovskaya politika (1729–1903) [Our banking policy (1729–1903)]*. Khar'kov: Tip. «Pech. delo». kn. K. N. Gagarina – Printed matter of K.N. Gagarin [in Russian].
19. Migulin, P. P. (1915). Nasha valyuta i vopros o melkikh kaznacheyskikh biletakh [Our currency and the issue of small treasury bills]. *Novyy ekonomist – New Economist*, 18, 3–7 [in Russian].
20. Migulin, P. P. (1903). *Nasha noveyshaya zheleznodorozhnaya politika i zheleznodorozhnye zaymy (1893–1902) [Our newest railway policy and railway loans (1893–1902)]*. Khar'kov [in Russian]
21. Migulin, P. P. (1914). Neurozhay i strakhovanie posevov [Poor harvest and crop insurance]. *Novyy ekonomist – New Economist*, 27–28, 1–3.
22. Migulin, P. P. (1905). Opasnaya igra [A dangerous game]. *Slovo – Word*, 26 noyabrya, 312, 1–2 [in Russian].
23. Migulin, P. P. (1909). Osnovnoy vopros nashego sel'skogo khozyaystva [The main issue of our agriculture]. *Ekonomist Rossii – Economist of Russia*, 23, 2–4 [in Russian].
24. Migulin, P. P. (1909). Pochemu dlya organizatsii khlebnoy trgovli nuzhen spetsial'nyy bank? [Why do we need a special bank for the organization of the grain trade?]. *Ekonomist Rossii – Economist of Russia*, 37, 1–4 [in Russian].
25. Migulin, P. P. (1902). *Reforma denezhnogo obrashcheniya v Rossii i promyshlennyy krizis (1893–1902) [The reform of the monetary circulation in Russia and the industrial crisis (1893–1902)]*. Khar'kov [in Russian].
26. Migulin, P. P. (1902). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1899). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. III. Ministerstvo S. Yu. Vitte i zadachi budushchego. Vyp. 2. Reforma denezhnogo obrashcheniya 1896–1898 gg. i svyazannye s ney kreditnye operatsii [Russian state credit (1769–*

- 1899). *An experience of a historical critical review. Volume III. The Ministry S. Yu. Witte and the challenges of the future. Issue 2. The reform of monetary circulation in 1896–1898. and related credit operations*. Khar'kov: Tipolitogr. «Pechatnoe delo» kn. K.N. Gagarina [in Russian].
27. Migulin, P. P. (1899). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1906). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. I. Epokha 1769–1886 gg [The Russian state credit (1769–1906). The Experience of a historical critical review. Volume I. An Era of 1769–1886]*. Khar'kov [in Russian].
  28. Migulin, P. P. (1900). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1906). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. II. Ministerstvo I. A. Vyshnegradskogo 1887–1892 [Russian state credit (1769–1906). The Experience of a historical critical review. Volume II. The Ministry of I. A. Vyshnegradsky 1887–1892]*. Khar'kov [in Russian]
  29. Migulin, P. P. (1901). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1906). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. III. Ministerstvo S. Yu. Vitte i zadachi budushchego. Vyp. 1. Konversionnyye operatsii v 1893–1901 gg. [Russian state credit (1769–1899). An experience of a historical critical review. Volume III. The Ministry S. Yu. Witte and the challenges of the future. Issue I. Related credit operations in 1893–1901]*. Khar'kov: Tipolitogr. «Pechatnoe delo» kn. K.N. Gagarina [in Russian].
  30. Migulin, P. P. (1904). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1906). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. III. Ministerstvo S. Yu. Vitte i zadachi budushchego. Vyp. 4. Bankovaya politika i gosudarstvennyy ipotechnyy kredit v 1893–1902 gg. [Russian state credit (1769–1906). And experience of a historical critical review. Volume III. Ministry S. Yu. Witte and the challenges of the future. Issue 4. Banking policy and state mortgage loan in 1893–1902]*. Khar'kov [in Russian].
  31. Migulin, P. P. (1907). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1906). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. III. Ministerstvo S. Yu. Vitte i zadachi budushchego (1893–1906). Vyp. 5. Itogi ministerstva Vitte i obzor kreditnykh gosudarstvennykh operatsiy [Russian state credit (1769–1906). And experience of a historical critical review. Volume III. Ministry S. Witte and the challenges of the future. Issue 5. Results of the ministry Witte and review of state credit operations]*. Khar'kov: Typ. «Pechatnoe delo» [in Russian].
  32. Migulin, P. P. (1903). *Russkiy gosudarstvennyy kredit. Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. III. Ministerstvo S. Yu. Vitte i zadachi budushchego. Vyp. 3. Zheleznodorozhnye zaymy i zheleznodorozhnaya politika 1893–1902 gg. [Russian state credit (1769–1906). And experience of a historical critical review. Volume III. Ministry S. challenges of the future. Issue 3. Railway loans and railway policy 1893–1902]*. Khar'kov: Tipolitogr. «Pechatnoe delo» [in Russian].
  33. Migulin, P. P. (1906). *Russkiy tsentral'nyy nezavisimyy emissionnyy bank. Proekt [Russian central independent issuing bank. Project]*. Khar'kov [in Russian].
  34. Migulin, P. P. (1906). *Finansovye zatrudneniya [Financial difficulties]*. *Slovo – Word*, 16 iyunya, 489, 2 [in Russian].
  35. Migulin, P. P. (1906). *Finansovye zloupotrebleniya pered litsom Gosudarstvennoy Dumy [Financial abuses in the face of the State Duma]*. *Slovo – Word*, 26 maya, 473, 2 [in Russian].
  36. Migulin, P. P. (1912). *Khlebnaya monopoliya [Monopoly on bread]*. *Ekonomist Rossii – Economist of Russia*, 19–20, 1–3 [in Russian].
  37. Migulin, P. P. (1911). *Khlebnyy bank [Bread Bank]*. *Ekonomist Rossii – Economist of Russia*, 23, 2–3 [in Russian].
  38. Migulin, P. P. (1913). *Shosseynyy vopros [Highway question]*. *Novyy ekonomist – New Economist*, 48, 3–4 [in Russian].
  39. Migulin, P. P. (1905). *Ekonomicheskaya programma zemskogo tsentra [The economic program of the Zemsky center]*. *Slovo – Word*, 30 sentyabrya, 271, 5–6 [in Russian].
  40. Nebrat, V. V. (2013). *Istoriko-finansovye issledovaniya v ukrainskoy ekonomicheskoy mysli XIX – nachala XX v. [Historical and financial studies in the Ukrainian economic thought of the nineteenth and early twentieth centuries]*. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 3 (608), 77–85 [in Russian].
  41. Pasichnyk, N. (2014). *Stanovlennia i rozvytok finansovo-pravovoi osvity v Kharkivskomu universyteti (1805–1863 rr.) [The formation and development of financial and legal education at the Kharkiv University (1805–1863)]*. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii / Za zah. red. prof. I. S. Zuliaka – The scientific notes of the Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University. Series: History / Under the editorship of the Professor I. S. Zulyak*. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, Issue 2, Vol. 3, 149–153 [in Ukrainian].

42. Pasichnyk, N. (2014). Finansova i pravova osvita v Kharkivskomu universyteti v doslidzhenniakh suchasnykiv [The financial and legal education at the Kharkiv University in the studies of contemporaries]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats – Ethnic History of the Nations of Europe: Collection of scientific works*, Issue 44, 101–107 [in Ukrainian].
43. Pasichnyk, N. O. (2015). Aktovi promovy vykladachiv finansovo-ekonomichnykh dystsyplin Kharkivskoho universytetu yak forma naukovo-prosvitnytskoi diialnosti [The speeches of the lecturers of the Financial and Economic disciplines of the Kharkiv University as a form of scientific and educational activity]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 6. Istorychni nauky: zbirnyk naukovykh prats – Scientific journal of the M. P. Drahomanov NPU. Series 6. Historical sciences: a collection of scientific works*, Issue 13, 210–213 [in Ukrainian].
44. Pasichnyk, N. O. (2018). Struktura finansovo-pravovoi nauky periodu instytutsionalizatsii finansovoho prava yak samostiinoi naukovoї sfery [The structure of financial and legal science of the period of institutionalization of financial law as an independent scientific sphere]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the Historical Faculty of Zaporizhzhya National University*, Issue 51, 377–385 [in Ukrainian].
45. Pasichnyk, N. O. (2018). *Finansova i finansovo-pravova nauka i osvita v Naddniprianskii Ukraini v XIX – na pochatku XX stolittia [monohrafiia] [Financial and legal science and education in the Dnieper Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries [monograph]]*. Kropyvnytskyi: Vydavnytstvo «Kod» [in Ukrainian].
46. Rossiya. Ministerstvo finansov (1902). *1802–1902. Istoricheskiy obzor glavneyshikh meropriyatiy finansovogo vedomstva. Ch. 2. [Russia. Ministry of Finance. 1802–1902. Historical overview of the main events of the financial department. Part 2]*. Sankt-Peterburg: Ekspeditsiya zagotovleniya gosudarstvennykh bumag [in Russian].
47. *Yuridicheskiy fakul'tet Khar'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805–1905). (1908). Khar'kovskiy universitet; pod red. prof. M. P. Chubinskogo i prof. D. I. Bagaleyeva [The Law Faculty of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905). Kharkov University; by ed. prof. M. P. Chubinsky and prof. D. I. Bagaley]*. Khar'kov: Tipografiya «Pechatnoe delo» [in Russian].

Одержано 16.04.2019.